

ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

ՆՈՐ ԷՋԵՐ 1874 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԱՐՑԱՆՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՍԺ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ¹

Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ գոյություն ունեն իրարամերժ կարծիքներ «Կոունկ Հայոց աշխարհին» (1860–1863), «Հայկական աշխարհի կոունկ» (1864) եւ «Հայկական աշխարհ» (1865–1879) ամսագրեր վերաբերյալ. արդյո՞ք այդ երեք ամսագրերը, հիմք ընդունելով դրանց խորագրերի ձեւակերպումների եւ բովանդակային ուղղությունների համանմանությունը, պետք է համարել մեկ պարբերական՝ տարբեր անվանումներով, թե՞ ամեն դեպքում գործ ունենք տարբեր ամսագրերի հետ²: Նկատենք, որ «Հայկական աշխարհ» ամսագիրն սկսել է հրատարակվել դեռեւս 1865 թվականից իսրեն վրդ. (հետագայում՝ եպս.) Ստեփանեի (Ստեփանյան) խմբագրությամբ: Այն ուներ լիբերալ-լուսավորական ուղղվածություն, որը «չափավոր մի դիրքորոշում էր «Հյուսիսսահայկից» դեպի «Մեղու Հայաստանին»³: Խ. Ստեփանեն, աշխատանքի բերումով, ամսագիրը հրատարակել է տարբեր քաղաքներում (1865–1871 թվականներին՝ Թիֆլիսում, 1874 թվականին՝ Շուշիում, 1874–1876 թվականներին՝ Գանձակում, 1876 թվականին՝ Թիֆլիսում, 1877–1878 թվականներին՝ Բաքվում, 1879 թվականին՝ Երեւանում)⁴: Վերջին տարիներին ամսագրի նկատմամբ հետաքրքրությունը նվազում է, ուստի գրեթե բո-

¹* Ստացվել է՝ 1.08.2023, գրախուսվել է՝ 22.08.2023:

Էլ. հասցե՝ st.petoyan@gmail.com:

² Տե՛ս «Կոունկ Հայոց աշխարհին» եւ «Հայկական աշխարհի կոունկ» կամ «Հայկական աշխարհ» ամսագրերի մատենագիտություն, Երեւան, 1982, էջ 2:

³ Հայ պարբերական մամուլի պատմություն XVIII–XIX դարեր, հտ. 1, Գահիրե, 2006, էջ 225:

⁴ Այս առիթով Պոլսի «Մասիս» շաբաթաթերթում կարդում ենք. «Այս թերթը իրաւամբ կրնայ կոչուիլ Հայ մամուլ թափառական հրէայն վասն զի [18]64 ի վերջերը սկսած է հրատարակուիլ ի Թիֆլիս, [18]74 ի վերջերը ի Շուշի, [18]78 ին ի Բազու, [18]79ին յէջմիածին» (տե՛ս Մ. ՆՈՐԻԿԵԱՆ, Օրագիր եւ լրագրութիւն, Կ. Պոլիս, 1884, № 3731, էջ 57):

լոր համարները հրատարակվում են միացյալ ձեռով՝ երկու կամ երեք ամիսը մեկ անգամ: Էջմիածին մեկնելու պատճառով Խ. Ստեփանեն 1879 թ. դադարեցնում է ամսագրի հրատարակությունը՝ Երեւանում լույս ընծայելով այդ թվականի միակ⁵ համարը, որն էլ դառնում է ամսագրի՝ փաստացի վերջին համարը⁶:

Խ. Ստեփանեն 1873 թ. տեղափոխվում է Շուշի՝ Ղարաբաղի թեմական հոգեւոր դպրոցի տեսչի եւ ռուսաց լեզվի ուսուցչի պաշտոնով: Այստեղ եւս դրսևորվում է նրա մանկավարժական տաղանդը: Նա բարեկարգում է տեղի օրիորդաց դպրոցը, հաստատում աշակերտական համագեւտ կրելու կարգը, մշակում դպրոցական նոր ծրագիր: Առանձնահատուկ ուշադրությունը Խ. Ստեփանեն վերականգնում է մանկավարժական աշխատանքը Շուշիի հոգեւոր դպրոցում, որը տասը տարուց ի վեր դատապարտված էր անգործության⁷:

1874 թ. Խ. Ստեփանեն վերանորոգում է Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի «կիսակենդան տպարանը», որը վերջին մի քանի տարվա մեջ անգործության մատնվելու պատճառով «հնացած էր եւ անպետք»⁸: Լեոն նշում է, որ ամսագրի հրատարակության հենց սկզբից տպարանը խիստ կարիք ուներ տպագրական սարքավորումների եւ պիտույքների: Ամսագրի տպագրության գործը գլուխ բերելու համար Խ. Ստեփանեն իր վրա է վերցնում տպարանի կառավարումը՝ իշխանությունների առջեւ ստանձնելով նաեւ խմբագիր-հրատարակչի պատասխանատվությունը⁹:

1874 թ. հունվարի 1-ից Շուշիում Խ. Ստեփանեն նախաձեռնում է «Հայկական աշխարհ» ամսագրի հրատարակությունը, ինչը բացառիկ երեւույթ էր Շուշիի գրահրատարակչական կյանքում՝ որպէս առաջին պարբերականի տպագրություն: «Հայկական աշխարհ» ամսագրի հրատարակումը վերսկսելու թույլտվություն ստանալու համար 1873 թ. ամ-

⁵ Համաձայն Կովկասի գրաքննական կոմիտեի փաստաթղթերի՝ ամսագրի այդ համարի տպաքանակը կազմել է 313 օրինակ (տե՛ս Վրաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 304, թ. 22-ի շրջ. (այսուհետ՝ ՎԱԱ):

⁶ Տե՛ս Մ. ՄԽԻՔԱՐՅԱՆ, *Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը, Երեւան, 2002, էջ 24:*

⁷ Ս. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, *Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանյանի մանկավարժական գործունեությունը (ծննդյան 120 եւ մահվան 60-ամյակի առթիվ)*, «Էջմիածին», 1960, № 5, էջ 26:

⁸ Նամակ Շուշուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, № 41, էջ 2:

⁹ ԼԷՕ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838–1913, էջեր 325, 375, ՆՈՒՅՆԻ՝ *Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հտ. 5, Երեւան, 1986, էջ 612:*

ռանը *Խ. Ստեփանեն* գիմում է Կովկասի փոխարքայության գլխավոր վարչությանը: Հարցի ուսումնասիրության եւ եզրակացություն տալու նպատակով նրա գիմումը նույն թվականի օգոստոսի 30-ին գլխավոր վարչության գրասենյակից ուղարկվում է Կովկասի գրաքննական կոմիտե՝ ճշտելու վերջինիս դիրքորոշումն այս խնդրի առնչությամբ¹⁰:

Խ. Ստեփանեն՝ 1873 թ. դեկտեմբերի 2-ի գրությունից տեղեկանում ենք, որ «Հայկական աշխարհ» ամսագրի նպատակն էր լինելու առաջին հերթին կրոնագիտական ուղղությամբ ընթերցանության տարածումը, ինչպես նաեւ աշխարհաբար արեւելահայերենի զարգացումը: *Խ. Ստեփանեն*՝ որպես հրատարակիչ-խմբագիր, ամսագրի համար նախատեսում է 2–4 տպագրական մամուլ եւ վեց բովանդակային ուղղություն, իսկ տարեկան բաժանորդագինը սահմանվում էր 5 ռուբլի¹¹:

1873 թ. դեկտեմբերի 20-ի գրությամբ Կովկասի գրաքննական կոմիտեն ամսագրի տպագրության թույլտվության առնչությամբ հայտնում է, որ *Խ. Ստեփանեն* բավարարել է կոմիտեի բոլոր պահանջները: Ըստ այդմ՝ ամսագրի հրատարակումը հնարավոր է, եթե այն գրաքննության համար սահմանված բոլոր կանոններով ուղարկվի Թիֆլիս՝ կոմիտեի հսկողության ներքո գրաքննության: Նույն գրության մեջ տեղ գտած մի ընդարձակ մակագրությունից տեղեկանում ենք, որ գրաքննության կոմիտեն նախապես պահանջել էր կետ առ կետ ներկայացնել, թե ովքեր պետք է իրականացնեին ամսագրի տպագրությունը, ո՞րն էր ամսագրի ամբողջական ծրագիրը, տարեկան բաժանորդագինը, հրատարակիչ-խմբագրի անունը, անձնական տվյալներն ու բնակավայրը, տպարանի գտնվելու վայրը եւ այլն¹²:

Կովկասի փոխարքայի գլխավոր վարչությունը 1873 թ. դեկտեմբերի 24-ի գրությամբ բավարարում է *Խ. Ստեփանեն*ի վերոհիշյալ խնդրանքը՝ պահանջելով ամսագրի հոդվածները գրաքննության նպատակով անպայման ուղարկել Թիֆլիս՝ սահմանված կարգի համաձայն¹³: Ավելի ուշ պարզ է դառնում, որ բացի կոմիտեի կատարած գրաքննությունից՝ «Հայկական աշխարհ» ամսագրի մեջ տպագրվելիք հոգեւոր բնույթի բոլոր

¹⁰ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 128, թ. 1 եւ շրջ.:

¹¹ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 171, թ. 2:

¹² ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 128, թ. 6–7:

¹³ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 171, թ. 1 եւ շրջ.:

հողվածները գրաքննության նպատակով պետք է ուղարկվեին էջմիածին՝ կաթողիկոսի թույլտվությոնն ստանալու համար¹⁴։ Միաժամանակ կոմիտեն Ղարաբաղի հայոց թեմի առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսին¹⁵ հանձնարարում է՝ ամսագրում տպագրվելիք նյութերը համեմատել հողվածների գրաքննված բնագրերի հետ, որպեսզի հայտնաբերվեն խմբագրի կատարած հնարավոր «շեղումները»¹⁶։

Վահան ծ. վրդ. Բաստամյանցի վկայությամբ՝ իս. Ստեփանեն, տեսնելով, որ էջմիածնի պատասխաններն ուշանում են, դիմում էր ոչ թե Գեւորգ Դ. կաթողիկոսին, այլ Կովկասի գրաքննական կոմիտեին, որպեսզի կրոնական հողվածների գրաքննությունը կոմիտեի միջնորդությամբ կաթողիկոսը հանձներ Սարգիս արքեպիսկոպոսին։ Կաթողիկոսը, կոմիտեից ստանալով այդ միջնորդագիրը, սաստիկ բարկանում է իս. Ստեփանեի վրա, քանի որ վերջինս շրջանցել էր իրեն։ Տեսնելով, որ իս. Ստեփանեն միացել էր իր չսիրած եւ չընդունած Սարգիս արքեպիսկոպոսին, կաթողիկոսը երկուսին էլ սկսում է կասկածել ինչ-ինչ դավադրություններում¹⁷։

1874 թ. մարտի 15-ի գրությունից տեղեկանում ենք, որ Կովկասի գրաքննական կոմիտեն իս. Ստեփանեի հողվածներից մեկը նրա գիտությունամբ ուղարկել էր օրվա կաթողիկոսին՝ խնդրելով քննարկումից հետո այն ներկայացնել կոմիտեի հաստատմանը։ Պետք է նշել, որ էջմիածնի պատասխանը բավական ձգձգվում էր, ուստի իս. Ստեփանեն ստիպված էր կոմիտեին այդ մասին տեղյակ պահել, որպեսզի էջմիածինը բարեհաճի ժամանակին պատասխանել¹⁸։ Մարտի 23-ին կոմիտեն իս. Ստեփանեին պատասխանում է, որ կաթողիկոսի գրությունների համար կոմիտեն ժամկետներ նշանակել չի կարող¹⁹։

¹⁴ ՎԱՍ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 171, թ. 3։

¹⁵ Սարգիս արքեպիսկոպոսն առողջական խնդիրների պատճառով 1875 թ. Շուշիից մեկնում է Թիֆլիս, որտեղից ղեկավարում էր Ղարաբաղի թեմը։ Սակայն վերջինս մեկ տարի անց դիմում է Գեւորգ Դ. կաթողիկոսին, որ իրեն ազատի առաջնորդի պաշտոնից։ Նրա հեռանալուց հետո թեմում վերսկսվում են տարաձայնություններն ու գծությունները, որոնք բացասական ազդեցություն են ունենում թեմի բնականոն գործունեության վրա (տես Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գք. Թ., Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813–1933 թթ.), կազմեց Սանդրո Բէհբուդեան, Երեւան, 2001, էջ 333–335)։

¹⁶ Մ. ՄԻԹԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 19։

¹⁷ Մանրամասն տես ՎԱՀԱՆ Մ. ՎՐԴ. ԲԱՍՏԱՄԵՅԱՆՑ, Տարեգրութիւն։ Ս. էջմիածին. 1872–1880 թթ., աշխատասիրութեամբ՝ ԳԵՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆԻ, էջմիածին, 2018, էջ 258։

¹⁸ Տես ՎԱՍ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 173, թ. 4–5, 16։

¹⁹ Տես Մ. ՄԻԹԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 20։

«Մշակի»՝ 1874 թ. մարտի 14-ի համարում *Խ. Ստեփանեն տեղեկացնում է, որ նույն տարվա ապրիլից Շուշիում լույս է տեսնելու «Հայկական աշխարհ» ամսագրի առաջին համարը՝ նշելով դրա ուղղություններն ու պահանջները: Նա իր առաջ նպատակ էր դրել՝ «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը հրատարակել մաքուր հայերեն, որի էջերում զետեղվելու էին նաեւ մանկավարժական եւ դպրոցական հոդվածներ²⁰: Պատկերացնելու համար, թե ինչ դժվարին պայմաններում էր *Խ. Ստեփանեն* հրատարակում իր ամսագիրը, արժե անդրադառնալ «Հայկական աշխարհի»՝ 1874 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին լույս տեսած 1-ին եւ 2-րդ միացյալ համարում տպագրված նրա խոսքերին: Խորեն Ստեփանեն նշում է, որ ամսագիրն սկսել է տպագրել Շուշիում, որտեղ չկար ո՛չ օգնական, ո՛չ տպարան, ո՛չ գրաքննիչ, ո՛չ գրաշար, ո՛չ թուղթ, ո՛չ մեկան, ո՛չ հեռագիր, ո՛չ գրադարան, ո՛չ թատրոն, իսկ լրագիր ստացողները խիստ սակավաթիվ էին²¹:*

Խնդիրներն ավելի մեծ էին կոմիտեի հետ շփումներում: Այսպես՝ ամսագրի ազդօրինակներից մեկի վրա (իբրեւ սրբագրական օրինակ՝ այն ուղարկվել էր կոմիտեին) գրաշարը մոռացել էր շարել «Дозволено Цензурою...» բառակապակցությունը, իսկ նույնի մեկ այլ օրինակի վրա՝ տպարանի անունը²²: *Խ. Ստեփանեն* ընդունում է գրաշարի սխալը՝ նշելով, որ դա վրիպում է՝ հավաստիացնելով, որ այդպիսի բացթողումներ այլեւս չեն կրկնվի²³: Այս մանր վրիպակների շուրջ կոմիտեի եւ խմբագրի միջեւ սկսված գրագրությունը, որը վերաբերում էր գրաքննության պահանջների բավարարմանը, ահռելի ժամանակ էր խլում *Խ. Ստեփանեից*՝ խոչընդոտելով ամսագրի կանոնավոր հրատարակությանը²⁴:

1874 թ. ապրիլի 18-ի՝ Ելիզավետպոլի նահանգապետի գրասենյակին ուղղված գրությամբ Կովկասի գրաքննական կոմիտեն, վկայակոչելով վերոհիշյալ վրիպակները, հատուկ շեշտադրում էր, որ *Խ. Ստեփանեն* վստահելի անձ չէր կոմիտեի համար: Ուստի նույն գրասենյակից կոմիտեն պահանջում էր առավել ուշադիր լինել Շուշիի տպարանի նկատմամբ եւ ներազդել խմբագրի վրա, որպեսզի ամսագրում նման խախտումներ հետագայում տեղ չգտնեն²⁵:

²⁰ ԽՈՐԷՆ ՎՐԳ. ՍՏԵՓԱՆԷ, Հայկական աշխարհ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, N° 10, էջ 2:

²¹ «Հայկական աշխարհ», Շուշի, 1874, N° 1–2, էջ 3, 39:

²² Մ. ՄԻԹԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 20:

²³ ՎԱՍ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 173, թ. 13 եւ շրջ.:

²⁴ Մ. ՄԻԹԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 20:

²⁵ Անդ, էջ 20–21, ՎԱՍ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 173, թ. 7 եւ շրջ.:

1874 թ. Խ. Ստեփանենին մեծ դժվարություններ հաջողվում է Շուշիի թեմական դպրոցի տպարանում հրատարակել «Հայկական աշխարհ» ամսագրի մյուս համարները: Այսպես՝ ամսագրի 3-րդ համարը տպագրվում է առանձին, որին հաջորդում է ամսագրի 4-րդ եւ 5-րդ միացյալ համարի տպագրությունը: Ավելացնենք, որ ամսագրի 1-ին եւ 2-րդ միացյալ եւ 3-րդ առանձին համարների անվանաթերթերի վրա տպագրության վայրի եւ տպարանի մասին հիշատակված է՝ «Շուշու Հոգեւոր Դպրոցի Տպարան (Պ. Յովհաննէս Յօնանեանից նուիրուած)», մինչդեռ 4-րդ եւ 5-րդ միացյալ համարի անվանաթերթի վրա տպագրության վայրի եւ տպարանի մասին հիշատակությունները կատարված են ռուսերեն՝ «Шуша и Елисаветполь. Типографіи: Шушинской Духовной Семинаріи и Федорова и Тарумова²⁶ въ Г. Елисаветполь»: Նույն անվանաթերթի վրա հիշատակված երկու քաղաքների եւ տպարանների անվանումների տեղեկությունները պետք է բացատրել այն հանգամանքով, որ ամսագրի տվյալ համարի տպագրությունն սկսվել է Շուշիում, ապա ավարտվել Գանձակում: Մեր այս տեսակետը հիմնավորվում է նաեւ Շուշիի եւ Գանձակի (Ելիզավետպոլ) տպարանների օգտագործած տառատեսակների կիրառմամբ ամսագրի հիշյալ համարում: Դրա վերջին էջի ծանուցումից տեղեկանում ենք, որ միացյալ համարի տպագրությունն ուղացել էր՝ Ելնելով տարբեր անբարենպաստ հանգամանքներից, ուստի Խ. Ստեփանենն ստիպված է եղել ամսագրի հրատարակությունը Շուշիից տեղափոխել Գանձակի հիշյալ տպարան²⁷:

«Հայկական աշխարհ» ամսագրի 6-րդ եւ 7-րդ միացյալ համարի անվանաթերթի վրա, որպես տպագրության վայր, նշված է միայն Ելիզավետպոլն իր տպարանով: Ամսագրի 8-րդ եւ 9-րդ միացյալ համարի ծանուցման մեջ Խ. Ստեփանենն հիշատակում է, որ ամսագրի տպագրությունը հանդիպել էր շատ դժվարությունների, քանի որ գրաքննական մարմինները գտնվում են Թիֆլիսում եւ էջմիածնում, տպարանը՝ Ելիզավետպոլում, իսկ ամսագրի խմբագրությունը՝ Շուշիում²⁸:

Համաձայն «Кавказскій календарь» տարեգրքի՝ 1875 թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ Այսրկովկասում հրատարակվում էր ընդամենը հինգ անուն հա-

²⁶ Ա. Թառումյանցը 1872 թ. Ելիզավետպոլում բացված առաջին տպարանի հիմնադիրներից էր (տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 13, ց. 6, գ. 252, թ. 8):

²⁷ «Հայկական աշխարհ», Շուշի-Գանձակ, 1874, № 4-5:

²⁸ «Հայկական աշխարհ», Գանձակ, 1874, № 8-9:

յերեն պարբերական, Թիֆլիսում՝ «Մշակ»-ը՝ 800 տպաքանակով, եւ «Մեղու Հայաստանի»-ն՝ 500 տպաքանակով, Սուրբ Էջմիածնում՝ «Արարատ»-ը՝ 3000 տպաքանակով, եւ «Դպրոց»-ը՝ 500 տպաքանակով, ինչպես նաեւ «Հայկական աշխարհ»-ը՝ 500 տպաքանակով, որի հրատարակության վայր նշված է Շուշին։ Հետաքրքրական է, որ վերոհիշյալ տարեգրքի համաձայն՝ 1876 թվականի դրությամբ Այսրկովկասում հրատարակվող պարբերականների համար կազմված վիճակագրական տվյալներով՝ «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը կրկին հիշատակվում է որպես Շուշիի հրատարակություն²⁹, իսկ 1877 թվականի դրությամբ, նույն տարեգրքի համաձայն, «Հայկական աշխարհ» ամսագիրն արդեն հիշատակվում էր որպես Բաքվի հրատարակություն³⁰։ Հարցին նույնպիսի մոտեցում ունեւր նաեւ «Մասիս» շաբաթաթերթի՝ վերը հիշատակված հոդվածի հեղինակը, որը, խոսելով ամսագրի տպագրության վայրերի մասին, չէր հիշատակել Գանձակը³¹։

Ամփոփելով նշենք, որ 1874 թ. Շուշիում Արցախի առաջին պարբերականի՝ «Հայկական աշխարհ»-ի հրատարակությունը, չնայած ծառացած լուրջ խոչընդոտներին, իրականացվեց բացառապես մեկ անձի՝ Խ. Ստեփանեի նվիրումով եւ անձնական ջանքերով։ Թեեւ Շուշիում տպագրվեցին «Հայկական աշխարհ» ամսագրի մի քանի համարներ, որոնք առավելաբար ունեն կրթադաստիարակչական ուղղվածություն, միեւնույն ժամանակ Գանձակում տպագրված համարները նույնպես ընկալվում էին որպես Շուշիի հրատարակություն, քանի որ Շուշիում էր գտնվում ամսագրի խմբագրատունը։ Իսկ Գանձակում 1874–1876 թթ. տպագրվում էին ամսագրի՝ Շուշիում պատրաստված համարները։ Փաստորեն՝ տվյալ ժամանակաշրջանում «Հայկական աշխարհ» ամսագիրն Այսրկովկասի հայկական սակավաթիվ պարբերականներից մեկն էր, որն իր տպաքանակով գրեթե չէր զիջում Թիֆլիսի հայկական պարբերականներին։

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Արցախ, Շուշի, Գանձակ, Ղարաբաղ, թեմական հոգևոր դպրոց, Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանն։

²⁹ *Сѣу* Кавказскій календарь на 1876 год [31-й год], Тифлисъ, 1875, էջ 66–67։

³⁰ *Сѣу* Кавказскій календарь на 1877 год [32-й год], Тифлисъ, 1876, էջ 272։

³¹ *Сѣу* Кавказскій календарь на 1878 год [33-й год], Тифлисъ, 1877, էջ 307։

РЕЗЮМЕ

В 1874 г. усилиями инспектора Карабахского епархиального духовного училища и учителя русского языка священника Хорена Степане в Шуши вышел в свет журнал «Айкакан ашхар» — первое периодическое издание Арцаха. Это было знаменательным событием в истории издательской жизни Шуши.

Журнал «Айкакан ашхар» преимущественно имел просветительскую направленность. После выхода нескольких номеров в Шуши, журнал продолжал печататься в Гандзаке (Елизаветполь). Однако он воспринимался как шушинское издание, так как именно в Шуши располагалась редакция журнала. В 1874–1876 гг. в Гандзаке печатались те номера журнала, которые были подготовлены в Шуши.

В этот период журнал «Айкакан ашхар» был одним из немногих армянских периодических изданий в Закавказье. Он по своему тиражу почти не уступал армянской периодике Тифлиса.

SUMMARY

In 1874, thanks to the efforts of the supervisor of Karabakh Diocesan Spiritual School and teacher of Russian language priest Khoren Stepane, the first periodical of Artsakh — “Haykakan Ashkhar” (“Armenian Land”) was published in Shushi, which was an exceptional phenomenon in the history of the publishing life of Shushi.

“Haykakan Ashkhar” had mainly an educational orientation. After several issues were published in Shushi, the magazine continued to be published in Gandzak (Elizavetpol), but it was perceived as a Shushi publication, as the editorial office of the magazine was located in Shushi. In 1874–1876, the issues of the magazine prepared in Shushi were published in Gandzak.

During this period “Haykakan Ashkhar” was one of the few Armenian periodicals in Transcaucasia, which in terms of circulation was almost as large as the Armenian periodicals in Tiflis.

